

فرهنگ و سیاست دوره‌ی ناصری در آینه‌ی اسناد

پس از گذشت سه دهه از انتشار مجلد پنجم از «مجموعه اسناد و مدارک فرخ‌خان امین‌الدوله» توسط دانشگاه تهران، دو مجلد دیگر از مجموعه اسناد تاریخی خاندان غفاری، البته با عنوانی متفاوت و این بار توسط بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار انتشار یافته و در اختیار علاقه‌مندان و پژوهش‌گران حوزه‌ی تاریخ ایران دوره‌ی قاجار قرار گرفته است. اسناد منتشر شده، چه به لحاظ حجم و چه از منظر اطلاعات تاریخی موجود در آن‌ها، از ارزش و اهمیت بالایی برخوردار است و بخش دیگری از مجموعه‌ی هدایی خاندان صاحب‌نام غفاری است که در سال ۱۳۴۳ و توسط حسنعلی‌خان معاون‌الدوله‌ی دوم (۱۲۸۷-۱۳۵۹ ه.ش)، نوه‌ی پسری فرخ‌خان امین‌الدوله‌ی اول، به دانشگاه تهران اهدا شده بود. بخشی از این مجموعه که عمدتاً دربرگیرنده‌ی اسناد فرخ‌خان امین‌الدوله و جلد نخست سفرنامه‌ی وی به اروپا با عنوان «مخزن الوقایع» بود، به همت سازمان چاپ و انتشارات دانشگاه تهران در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۴۴ تا ۱۳۵۷ به چاپ رسید. اینک بنیاد موقوفات دکتر افشار انتشار باقی‌مانده‌ی این اسناد ارزشمند را بر عهده گرفته است و امید است به همت بزرگوارانی که از آغاز این کار بزرگ را بر عهده داشته‌اند و با همراهی بزرگان خاندان غفاری انتشار این مجموعه با سرعت بیشتری ادامه یابد. انتشار مجموعه‌ی اسناد خاندانی در ایران، به‌ویژه از آن جهت شایسته‌ی توجه و تقدیر است که به دلیل فقدان نظام آرشیو و طبقه‌بندی اسناد و مدارک در ایران تا قرن اخیر، بخش قابل‌توجهی از این اسناد هم‌چنان در تصرف اشخاص حقیقی بوده و از دسترس پژوهش‌گران به دور مانده است. سال‌ها پیش و به مناسبت هدایای مجموعه‌ی گران‌سنگ اسناد و مدارک خاندان غفاری به دانشگاه تهران، یادداشتی در مجله‌ی وزین «رهانمای کتاب» از این اقدام بزرگ‌منشانه تقدیر و اظهار امیدواری کرده بود که دیگر صاحبان این مجموعه‌ها نیز، هم‌چون مرحوم حسنعلی‌خان غفاری، «آن‌ها را متعلق به مملکت دانسته و بی هیچ‌گونه صنت و امساک در اختیار محققان قرار دهند». از آن زمان به بعد، مجموعه‌های ارزشمندی به کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران اهدا شده است که مایه‌ی افتخار و مباهات این دانشگاه است. در این جا، ضمن سپاس‌گزاری از بزرگواران خاندان غفاری و بنیاد موقوفات شادروان دکتر محمود افشار که امکان چاپ بخش دیگری از اسناد مزبور را فراهم نمودند، اظهار امیدواری می‌کنیم که اقداماتی از این دست با شوق و دل‌گرمی بیشتری تداوم یابد.

- اسناد تاریخی خاندان غفاری [جلد یکم]، (سال‌های ۱۲۴۳ تا ۱۳۲۷ قمری)
- به کوشش کریم اصفهانیان و بهرام غفاری، با همکاری علی‌اصغر عمران
- انتشارات بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، تهران، ۱۳۸۵، چاپ نخست، بیست و یک + ۶۵۲ ص، مصور
- اسناد تاریخی خاندان غفاری (جلد دوم)، دستخط‌های ناصرالدین شاه
- به کوشش ایرج افشار
- انتشارات بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، تهران، ۱۳۸۶، چاپ نخست، ۲۴۵ ص، مصور

به دلیل فقدان نظام آرشیو
و طبقه‌بندی اسناد و مدارک
در ایران تا قرن اخیر، بخش
قابل توجهی از این اسناد هم‌چنان
در تصرف اشخاص حقیقی بوده و
از دسترس پژوهش‌گران به دور
مانده است

خاندان غفاری

درک میزان اهمیت اسناد و مدارک تاریخی خاندان غفاری بدون آگاهی از پیشینه و جایگاه این دودمان، به‌ویژه چهره‌ی برجسته‌ی آن، فرخ‌خان امین‌الدوله در تاریخ ایران دوره‌ی قاجار، تاندازه‌ای دشوار است. دودمان غفاری که شجره‌نامه‌ی خود را به ابوذر غفاری، صحابی مشهور پیامبر اسلام می‌رسانند، دست‌کم از دوره‌ی افشاریه به بعد، در دو عرصه‌ی فرهنگ و سیاست ایران حضور برجسته‌ای داشته‌اند. قاضی **عبدالمطلب غفاری**، قاضی کاشان و نطنز از جمله حاضران در شورای دشت مغان (۱۱۴۸/۱۷۳۶) و نوه‌اش قاضی **معزالدین**، در فاصله‌ی سال‌های ۱۱۶۲ تا ۱۱۹۳ ق. حاکم کاشان و قم و نطنز و جوشقان بود. پسر وی **ابوالحسن مستوفی غفاری**، نقاش مشهور دربار زند و نویسنده‌ی «گلشن‌مراد» است که عموی بزرگ **ابوالحسن صنیع‌الملک** مشهور به **ابوالحسن ثانی** (م. ۱۲۸۳ ق.)، نقاش برجسته‌ی دوره‌ی قاجار است. **محمد غفاری «کمال‌الملک»** نیز نقاش نامدار دیگری از این خاندان و برادرزاده‌ی صنیع‌الملک است. در عرصه‌ی سیاست اما رونق کار این خاندان با شخص فرخ‌خان امین‌الدوله آغاز می‌شود. به‌جز خود **امین‌الدوله**، که توضیح جداگانه و بسنده‌ای را می‌طلبد، از دیگر صاحب‌منصبان برجسته‌ی خاندان غفاری می‌باید به **محمدابراهیم معاون‌الدوله‌ی اول** (۱۲۷۶-۱۳۳۷) و **میرزا مه‌دی وزیرهایون** (۱۲۸۲-۱۳۳۶) پسران فرخ‌خان و **میرزا هاشم‌خان امین‌الدوله‌ی دوم** (م. ۱۲۹۴ ق.) برادر فرخ‌خان، **میرزا محمدخان اقبال‌الدوله** (۱۲۶۴-۱۳۴۲ ق.) و **غلامحسین‌خان** صاحب‌اختیار (۱۲۷۶-۱۳۶۶ ق.) پسران **میرزا هاشم و حسنعلی‌خان معاون‌الدوله‌ی دوم** پسر **محمدابراهیم خان** رجل سیاسی دوره‌ی متأخر قاجار و پهلوی اول نام برد.^۱

فرخ‌خان امین‌الدوله (۱۲۲۷-۱۲۸۸ ق.)

قطعا ارزش اصلی اسناد خاندان غفاری ناظر بر جایگاه ویژه‌ای است که نامدارترین چهره‌ی سیاسی این خاندان در تاریخ ایران دوره‌ی قاجار به خود اختصاص داده است. **ابوطالب فرخ‌خان**، فرزند **میرزا مه‌دی**، زمانی که کودکی بیش نبود، به دربار **فتحعلی‌شاه** فرستاده شد تا

در زمره‌ی عملی خلوت شاه خدمت کند. وی در سال ۱۲۴۹ ق. **محمدمیرزا** (محمدشاه بعدی) را در لشکرکشی به هرات همراهی کرد. در سال ۱۲۵۲ ق. مأموریتی را که محمدشاه برای سرکوب شورشی در مازندران بر عهده‌اش نهاده بود، با موفقیت به انجام رساند. در سال‌های بعد و پس از جلوس **ناصرالدین‌شاه** نیز، مأموریت‌های دیگری از این دست و مناصبی چون مستوفی خاصه‌ی شاه به وی محول شد. لیکن نقطه‌ی عطف حیات سیاسی فرخ‌خان، مأموریتی بود که در سال ۱۲۷۲/۱۸۵۵-۱۸۵۶ باهدف پایان بخشیدن به اختلافات روبه‌گسترش ایران و انگلستان بردوش او نهاده شد. اختلافات مذکور، که از مدت‌ها پیش و با محوریت مسأله‌ی هرات رو به فزونی گذاشته بود، در پی اقدامات تحریک‌آمیز **چارلز موری**^۲ سفیر وقت انگلستان در ایران و لشکرکشی دوباره‌ی **ناصرالدین‌شاه** به هرات که این بار به فتح آن شهر انجامید، به‌شدت بالا گرفته بود. **ناصرالدین‌شاه** در رمضان ۱۲۷۲، فرخ‌خان را به **امین‌الملک** ملقب و اندکی بعد، وی را مأمور دربار ناپلئون سوم کرد. ظاهراً شاه با اعتمادی که به کفایت و کاردانی **امین‌الملک** و خوش‌بینی‌ای که به میانجی‌گری دیگر قدرت‌های اروپایی داشت، امیدوار بود از راه مذاکره، رفتار انگلیسی‌ها را نسبت به خویش تغییر دهد. لیکن ناکامی مذاکرات فرخ‌خان و موری در استانبول و اقدام قاطع انگلیسی‌ها در لشکرکشی به خلیج فارس و پیش‌روی آنان در ایالات جنوبی از سویی و ناتوانی حکومت قاجار از رویارویی با آن قدرت از دیگر سو، شاه را ناگزیر کرد، که طی توصیه‌های مؤکدی، فرخ‌خان را به امضای عهدنامه‌ی پاریس وادارد.^۳ این البته تمام کار **امین‌الملک** در اروپا نبود، وی که مأمور بود با دیگر دولت‌های اروپایی نیز مذاکره کند بلکه بتواند ایران را تا اندازه‌ای از چنبره‌ی روس و بریتانیا خلاصی دهد، با

جایگاه خاص امین‌الدوله در دولت قاجار بود. امین‌الدوله در ادامه‌ی حیات سیاسی خویش، اگرچه آن‌گونه که انتظار می‌رفت به مقام «صدارت اعظم» نرسید، با فراز و نشیب‌های اندکی، همچنان یکی از بانفوذترین سیاستمداران قاجاری باقی ماند. میزان نفوذ وی به‌ویژه از شمار قابل توجه عریضه‌هایی پیداست که اشخاص مختلف با مقام‌ها و موقعیت‌های گوناگون از شاهزاده و حاکم و عالم و امیر و امیرزاده و زن و مرد به بوی بهره‌مندی از عنایت شاهانه و با آگاهی از نفوذ کارگشای امین‌الدوله در دربار، خطاب به وی نوشته‌اند و در جلد نخست این مجموعه به فراوانی به چشم می‌خورد.

نگاهی به مجموعه‌ی منتشرشده

جلد نخست اسناد خاندان غفاری جمعاً دربرگیرنده‌ی ۴۲۹ سند است که در هشت بخش مجزا ارائه شده‌اند. اسناد مزبور دوره‌ای نسبتاً طولانی را پوشش می‌دهند (نخستین سند مربوط به سال ۱۲۴۳ ه.ق و تاریخ آخرین سند سال ۱۳۱۰ ه.ش است). این مجموعه حجم قابل توجه و متنوعی از فرمان‌ها و دست‌خط‌های شاهی، نامه‌های اشخاص مختلف با مناصب متفاوت، عریضه‌ها، قبض رسید وجه، وقف‌نامه، روزنامه‌چ و گزارش از اوضاع ایالات، تلگرام و تلگراف، امتیازنامه و قرارداد، گزارش مذاکرات، گزارش پزشکی، شعر و موارد دیگر است. به عبارت دیگر، مجموعه‌ی مذکور کسکولی است که همه‌گونه سند در آن می‌توان یافت و منحصر به حوزه‌ی خاصی نیست. حجم این اسناد نیز از دو خط (قبض‌های رسید) تا چند صفحه (نامه‌های حکیم‌الممالک) فرق می‌کند. ظاهراً همین طول دوره‌ی زمانی‌ای که اسناد مزبور پوشش می‌دهند و گونه‌گونی موضوعی آن‌ها، گردآورندگان این مجموعه را برآن داشته است که در فصل‌بندی کتاب نگرشی حداکثری و دربرگیرنده را رعایت کنند. بخش نخست (صص ۳-۲۱، اسناد شماره‌ی ۱-۱۷) که دوره‌ی سلطنت محمدشاه را دربرمی‌گیرد و بخش هشتم (صص ۴۹۲-۵۱۳، اسناد شماره‌ی ۴۱۹-۴۲۹) که دوره‌ی بعد از ناصری را شامل می‌شود، کم‌حجم‌ترین بخش‌ها و بخش ششم (صص ۳۱۲-۴۲۲، اسناد شماره‌ی ۳۹۸-۴۹۷) که دربرگیرنده‌ی نامه‌های بدون تاریخ اشخاص و رجال مختلف است، پرجمع‌ترین بخش را تشکیل می‌دهد. بخش دوم با عنوان «اسناد و مدارک دوره‌ی سلطنت ناصرالدین شاه قاجار (تاریخ‌دار)» (صص ۲۵-۹۳) صرفاً ۷۵ سند (موارد ۱۸-۹۳) را شامل می‌شود. مقایسه‌ی این تعداد و مجموع اسناد بخش‌های سوم (صص ۹۷-۱۶۴، اسناد شماره‌ی ۸۶-۱۷۳) چهارم (صص ۱۶۷-۲۲۵، اسناد شماره‌ی ۱۷۴-۲۲۲) پنجم (صص ۲۲۹-۳۰۷، اسناد شماره‌ی ۲۲۳-۲۹۶) ششم (در بالا اشاره شد) و هفتم (نامه‌های حکیم‌الممالک، صص ۴۳۱-۴۸۶، اسناد شماره‌ی ۳۹۹-۴۱۸) که اسناد بدون تاریخ همین دوره را دربرمی‌گیرد، نشان‌دهنده‌ی غفلت رایج از ذکر تاریخ سند در این دوره و دشواری نسبی کار پژوهش‌گر در حدس تاریخی دقیق برای اسناد مزبور است. جلد دوم این مجموعه نیز، همان‌گونه که از عنوان فرعی آن برمی‌آید، بیشتر دربرگیرنده‌ی دست‌خط‌های ناصرالدین شاه است، و تاریخ‌دار یا بدون تاریخ بودن اسناد مذکور ملاکی برای فصل‌بندی قرار گرفته است. این بخش از مجموعه‌ی اسناد خاندان غفاری، که به همت استاد ایرج افشار به چاپ

همراهی و هم‌باری ملک‌خان که در طول این مأموریت در حکم مشاور وی بود، از این فرصت بهره گرفت تا بر سر انعقاد پیمان‌های دوستی و اتحاد با این دولت‌ها مذاکره کند. وی همچنین، برای نخستین بار، طی یک پیمان دوستی (ربیع الثانی ۱۲۷۳/دسامبر ۱۸۵۶) روابط دیپلماتیک ایران و ایالات متحده‌ی آمریکا را پی‌ریزی کرد. فرخ‌خان همچنین مأمور بود در مسیر بازگشت از اروپا، مذاکرات خویش را با دولت عثمانی با هدف حل مسائل بین دو دولت پی‌گیری کند. البته ظاهراً هراسی که صدراعظم نوری - که در این زمان پایگاهش به‌شدت متزائل شده بود و در آستانه‌ی عزل قرار داشت - از اعتلای جایگاه امین‌الملک در ذهن شاه داشت، سبب شد که حضور فرخ‌خان در عثمانی بیش‌ازاندازه طولانی شود. امری که برخی اسناد منتشرشده نیز به‌طور ضمنی مؤید آن است.^۵ دست‌کم در نظر شاهی که خویش را در برابر قدرت نظامی انگلیسی‌ها ناچیز یافته بود، مأموریت فرخ‌خان بسیار موفقیت‌آمیز بود.^۶ از این رو، طی مراسم رسمی و باشکوهی از وی استقبال شد،^۷ در جماد‌الثانی ۱۲۷۵ «وزیرحضور» شاه شد و در رمضان همان سال، به لقب «امین‌الدوله» و منصب «وزارت خلوت» برانزده گشت. اگرچه، پس از این، فرخ‌خان امین‌الدوله مأموریت سیاسی دیگری به اروپا بر عهده نداشت، در زمره‌ی دیپلمات‌های برجسته‌ی ناصرالدین شاه در مذاکرات بعدی با رالینسن،^۸ ابوت،^۹ الیسن^{۱۰} و ایستویک^{۱۱}، نمایندگان سیاسی انگلستان بر سر مسائل افغانستان، بحرین و غیره بود.^{۱۲} این که رالینسن او را «متنفذترین فرد» دربار ناصری یافته بود و گوینو نیز از وی به عنوان «سیاست‌مداری بسیار هوشمند» یادکرد^{۱۳}، بیان‌گر

اسناد این مجموعه نه تنها سیمای جالبی از نگرش شاه قاجار به مسائل دیپلماسی ترسیم می‌کند، بلکه نشان‌دهنده‌ی پیوندی است که میان درجه‌ی استواری و تزلزل اقتدار سیاسی شاه و روند تصمیم‌سازی در حوزه‌ی دیپلماسی قاجاری وجود داشته است

نکاتی چند خالی از فایده نیست. نخست آن که مجموعه‌ی مورد اشاره اگرچه فراتر از دوره‌ی پنجاه ساله‌ی ناصری را پوشش می‌دهد، بخش اعظم اسناد آن مربوط به دوره‌ی است که امین‌الدوله‌ی اول مصدر امور بوده است و شمول آن بر سال‌های پیش و پس از این تاریخ چشم‌گیر نیست. دوم آن که این اسناد برای پژوهش‌گران حوزه‌های تاریخ اجتماعی، دیپلماسی و روابط خارجی و تاریخ اداری ایران قاجاری از اهمیتی دوچندان برخوردار است و البته پژوهش‌گران دیگر حوزه‌ها نیز قطعاً اطلاعات ارزشمندی در این مجموعه خواهند یافت. در حوزه‌ی تاریخ اجتماعی ایران دوره‌ی قاجار، اسناد مزبور خصوصاً «عریضه‌ها»، «نامه‌ها» و «گزارش‌ها» سیمای جالب‌توجهی از روایات، رفتار و منش، علایق و نگرانی‌ها، خوی و کردار، روابط اجتماعی و ارزش‌ها و هنجارهای حاکم بر بخشی از جامعه‌ی قاجاری ارائه می‌دهند. اگرچه اطلاعات مندرج در این اسناد ناگزیر بیان‌گر خلیقات اجتماعی قشر فرادست جامعه‌ی مذکور است، در لابه‌لای آن‌ها آگاهی‌های جالبی نیز از وضعیت فرودستان قابل تشخیص است (برای نمونه در مورد فعالیت لوطی‌ها: جلد یکم، سند شماره ۲۶ و یا اهمیت اشتغال نظامی برای تأمین معاش: همان‌جا، سند شماره ۳۵۴). در مورد اهمیت این اسناد از منظر تاریخ دیپلماسی و روابط خارجی، نیاز به تأکید بر این نکته نیست که امین‌الدوله افزون بر آن که در مقطعی پراهمیت از تاریخ ایران «ایلچی کبیر» دولت قاجار و نماینده‌ی اول دستگاه دیپلماسی ایران در جریان مذاکرات با ترک‌ها و اروپاییان بود، پس آن نیز به عنوان دیپلماتی مجرب و هوشمند، چهره‌ی ممتاز دولت قاجار در مذاکره با اروپائیان و یکی از رایزنان برجسته‌ی شاه و میرزا سعیدخان وزیر امور خارجه، در امور افغانستان، عثمانی، خلیج فارس، روسیه و غیره بود. اسناد این مجموعه نه تنها سیمای جالبی از نگرش شاه قاجار به مسائل دیپلماسی ترسیم می‌کند، بلکه نشان‌دهنده‌ی پیوندی است که میان درجه‌ی استواری و تزلزل اقتدار سیاسی شاه و روند تصمیم‌سازی در حوزه‌ی دیپلماسی قاجاری وجود داشته است (خصوصاً بنگرید به: جلد یکم، اسناد شماره‌ی ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۴۸، ۶۰). به‌جز اسنادی که مستقیماً مربوط به گزارش‌های امین‌الدوله از جریان مذاکرات وی با اروپائیان و ترک‌ها و یا دستورالعمل‌های شاه به وی در این رابطه است، گزارش‌های حکیم‌الممالک (به‌ویژه اسناد ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴) و گزارش‌های پراکنده‌ی دیگر دارای اطلاعات ذی‌قیمتی است. از منظر تاریخ اداری، اطلاعات این اسناد از آن جهت حائز اهمیت است که

رسیده است، جمعاً دربرگیرنده‌ی ۱۴۹ برگ سند است که در پنج بخش «دست‌خط‌های محمدشاه» (اسناد ۱-۳)، «اسناد تاریخ‌دار در عصر ناصری با دست‌خط‌های ناصرالدین شاه بر کنار آن‌ها» (اسناد ۴-۵۴)، «دست‌خط‌های مستقل ناصرالدین شاه (بی‌تاریخ)» (اسناد ۵۵-۱۰۰)، «نامه‌های رجال با دستور شاه بر کنار آن‌ها» (اسناد ۱۰۱-۱۴۶) و «عریضه‌ی زنان یا کنیزان شاه» (اسناد ۱۴۷-۱۴۹)، فصل‌بندی شده است.

موضوع اسناد

همان‌طور که پیش از این اشاره شد، اسناد منتشرشده در مقایسه با مجموعه‌ای که پیش از این دانشگاه تهران به چاپ رسانده است، از تنوع موضوعی بیشتری برخوردارند. نه تنها عناوین اسناد چاپ‌شده مؤید این نکته است، بلکه مطالعه‌ی متن اسناد مزبور نیز نشان می‌دهد که گاه در یک سند به چند مطلب متفاوت به‌لحاظ موضوعی اشاره رفته است. همین نکته طبقه‌بندی موضوعی این اسناد را دشوار کرده است و گردآورندگان نیز ترجیح داده‌اند ملاک و میزانی فراگیر را برای دسته‌بندی در نظر بگیرند. استاد ایرج افشار، که از همان آغاز کار و در منصب ریاست کتابخانه‌ی مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، بر روند چاپ این اسناد نظارت داشته است، چه در یادداشتی که به سال ۱۳۴۴ در مجله‌ی «یغما نوشته بود»^۱ و چه در مقدمه‌ی جلد نخست «مخزن الوقایع»، که در همان سال به چاپ رسید و ظاهراً تکرار همان یادداشت بود، اسناد فرخ‌خان امین‌الدوله را زیر شش عنوان دسته‌بندی کرده است: «کسب تکلیف و اخذ اختیار»، «عریضه‌های شکوایی و دست‌خط‌های التفات‌آمیز»، «دوران بی‌مهری حقیقی»، «فرخ‌خان در فرنگ»، «اسناد دیگر» و نهایتاً «فرخ‌خان و مؤلف مخزن الوقایع» که این آخری از جهتی تأکیدی بود بر مناسبت انتشار جلد نخست مخزن الوقایع. جالب آن که بیشتر اسنادی که استاد افشار در این یادداشت خویش به عنوان شاهد آورده است، در مجلد نخست مجموعه‌ی اخیر به چاپ رسیده است. اگرچه دسته‌بندی‌های مزبور از جهتی فراگیر و سودمند است، با در نظر گرفتن اهمیت چندبُعدی این اسناد برای پژوهش‌گران حوزه‌های مختلف تاریخ، اعم از سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، دیپلماسی و روابط خارجی، اداری و غیره، تأکید بر این نکته ضروری است که اصولاً ارائه‌ی هرگونه دسته‌بندی از اسناد، چه‌بسا پژوهشگر را تا اندازه‌ای گمراه کند. به بیان دیگر، دسته‌بندی موضوعی اسناد، ناگزیر به تحدید دایره‌ی شمول موضوعی آن‌ها خواهد انجامید و از این منظر، به سختی می‌توان دسته‌بندی موضوعی جامع و مانعی از اسناد منتشرشده ارائه کرد. چه‌بسا بهترین کار همان باشد که گردآورندگان کاردان این مجموعه، بدان توسل جست‌هاند و استاد اصفهانیان نیز در مقدمه‌ی خود بر مجلد نخست به شیوه‌ی جالبی به این موضوع اشاره کرده است. ضمن این‌که عناوین انتخاب‌شده برای اسناد اگرچه در بسیاری موارد کل محتوای اسناد را پوشش نمی‌دهد، تا حد زیادی کارگشا و رساست و پژوهش‌گران حوزه‌های مختلف تاریخ ایران دوره‌ی قاجار با رجوع به آن‌ها می‌توانند مواردی را که از نظر ایشان سودمند و اولویت‌دار است، مورد استفاده قرار دهند. در این جا صرفاً با هدف تأکید بر اهمیت چندبُعدی اسناد منتشرشده، اشاره به

از جمله نکات جالب دیگری که در این اسناد می‌توان ملاحظه کرد، کیفیت واگذاری حکومت ایالات به اشخاص مختلف و شیوه‌ی عزل ونصب این حکام است

قرارداد صنایع الدوله، وزیر خزانه‌ی مظفرالدین شاه و رابینو، رئیس بانک شاهنشاهی است. سند ۴۲۰ که نمونه‌ی گواهی نامه‌ی دارالفنون در زمان مظفری است و سند ۴۲۹ واپسین سند جلد اول که نامه‌ی محرمانه‌ای است مبنی بر اقامه‌ی دعوی ملکی در تنکابن علیه رضا شاه.

برخی نکات انتقادی

چاپ بخش اخیر اسناد تاریخی خاندان غفاری به کوشش فرهیختگان خبره و کارکنان‌ای چون ایرج افشار، کریم اصفهانیان، علی اصغر عمران و همکاری بزرگان خاندان غفاری، آن هم از سوی مؤسسه‌ی معتبری چون «بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار»، خودبه‌خود پژوهش‌گر نکته‌سنج را نسبت به رعایت امانت در تحریر و قرائت درست اسناد مزبور اطمینان می‌بخشد. صرفاً، ذکر چند نکته در رابطه با کیفیت چاپ مجموعه‌ی مذکور سودمند می‌نماید. نخست این که در چاپ جلد نخست مجموعه‌ی اخیر، که چه‌به‌لحاظ زمانی و چه از منظر موضوعی، دایره‌ی شمول‌اش فراگیرتر است و این که ملاک و میزان احتمالی گزینش و چینش اسناد چه بوده است، توضیحی داده نشده است. شیوه‌ی عنوان‌بندی بخش‌ها در مواردی دقیق نیست. برای مثال در مورد فصل دوم بهتر بود بر واژه‌ی «تاریخ‌دار» تأکید بیشتری می‌رفت، چراکه کلیه‌ی اسناد فصول بعدی نیز به‌جز فصل هشتم، مربوط به دوره‌ی ناصر است. عنوان فصل سوم عریضه‌های فرخ‌خان به شاه را پوشش نمی‌دهد و عنوان فصل بعد نیز با توجه به گنجانده شدن چند مورد گزارش و نامه در آن دقیق نیست. همین نکته به‌نوعی در مورد جلد دوم نیز صادق است، چراکه بخش قابل‌توجهی از اسناد این جلد یا مربوط به ناصرالدین شاه نیست و یا صرفاً یادداشتی از ناصرالدین شاه را برکنار خود دارد. البته در مورد جلد دوم این اشکال در عناوین بخش‌ها دیده نمی‌شود. در مورد پانوشته‌های مربوط به توضیح اعلام که از امتیازات و نقاط قوت جلد نخست محسوب می‌شود و جلد دوم فاقد آن است، برخلاف رسم معمول که توضیح مربوط به نام‌های خاص در پانوشته صفحه‌ای می‌آید که نخستین بار از آن نام خاص ذکری آمده است، در این کتاب، توضیحات مزبور عموماً با تأخیر زیادی ذکر شده‌اند (برای نمونه موارد ملک‌خان: صص ۱۵۴ و ۴۷۳، دبیرالممالک: صص ۱۲۷، سردارکل: صص ۲۸۰، ۱۶۲، سلطان احمدخان: صص ۱۲۳). توضیحات مربوط به ملک‌خان با توجه به حضور مؤثر وی در جریان مذاکرات امین‌الدوله، بسنده نیست و در مواردی چون امیرنظام گروسکی، توضیح اگرچه با تأخیر چندبار تکرار شده است (صص ۵۰، ۸۶، ۸۷، ۲۶۹). پانوشته دوم صفحه‌ی ۲۶۹ به خود فرخ‌خان امین‌الدوله اختصاص یافته است که غریب می‌نماید. در مورد اصلاح رسم‌الخطها ترتیب قاعده‌مندی رعایت نشده است. برای مثال شکل نادرست «بعذر»

نشان‌دهنده‌ی چندوچون سازوکار حاکم بر دستگاه دیوان‌سالاری دولت قاجار، رابطه‌ی متقابل اجزا و بخش‌های مختلف این دستگاه و جایگاه محوری شاه قاجار در رأس آن است. در این میان، اطلاعات موجود در عریضه‌ها و نامه‌های حکام و کاربه‌دستان قاجاری و فرمان‌های شاه، که تا اندازه‌ی زیادی روشن‌گر سازوکار حاکم بر دستگاه حاکمه‌ی قاجار و تعامل بخش‌های مختلف این دستگاه با رأس آن است، توجه بیشتری می‌طلبد. هم‌چنین آگاهی‌های قابل‌توجهی از مشخصات، عناوین، مناصب و القاب شاهزادگان، حکام و رجال دوره‌ی قاجاری در این اسناد قابل دسترسی است. از جمله نکات جالب دیگری که در این اسناد می‌توان ملاحظه کرد، کیفیت واگذاری حکومت ایالات به اشخاص مختلف و شیوه‌ی عزل و نصب این حکام است (نک. جلدیکم: سند ۱۶۸). در مواردی نیز گزارش‌های مفصلی به سبک مموآندیوم (Memorandum)‌های دیپلمات‌های فرنگی ارائه شده است که جلب توجه می‌کند (نک. جلد یکم، اسناد شماره‌ی ۳۳، ۳۱۷، و ۳۸۸). در میان این اسناد موارد بسیار جالبی نیز به چشم می‌خورد که از آن میان می‌توان به این موارد اشاره کرد: سند شماره‌ی ۷۸ با عنوان «سروده‌ی ناصر» در رثای فرخ‌خان امین‌الدوله، سند ۱۶۶ که از اختلاف فرخ‌خان با ملک و پدرش حکایت دارد و پاسخ شاه به عریضه‌ی وی و انتقاد از عادت نکوهیده‌ی نمایی و سخن‌چینی ایرانی‌ها و اشاره به این که «همیشه عیب [مردم] ایران این فقره بوده است و انشاءالله کم‌کم رفع می‌شود»، سند ۱۷۴ که گزارش پزشکی‌ای است از وضع مزاجی شاه، سند ۲۰۳ که از طرح ناکام ناصرالدین شاه برای اتحاد نظامی با انگلیسی‌ها و درخواست وی از ایشان برای گسیل شماری مستشار نظامی به ایران خبر می‌دهد. سند ۲۲۳ که از هراس و دل‌نگرانی شاه و صدراعظم نوری از چاپ و انتشار سفرنامه‌ی فرخ‌خان خبر می‌دهد، سند ۲۲۴ که نشان‌دهنده‌ی قصد ایران برای اتحاد با سلطان احمدخان افغان برای تصرف مرو و درمقابل واگذاری حکومت بخشی از ایالت خراسان به وی و مخالفت قاطع انگلیسی‌ها با این طرح احتمالی است. سند ۲۴۷ که ناظر است بر درخواست یکی از شاهزادگان و احتمالاً مسعودمیرزا ظل‌السلطان که امین‌الدوله معلمی وی را بر عهده داشت از فرخ‌خان برای وساطت نام برده در کسب حکومت ایالتی برای شاهزاده، سند ۲۸۴ که دستور شاه است مبنی بر لزوم اندیشیدن تمهیدی برای ممانعت از خروج پول از ایران و ورود امپریال روسی، سند ۳۱۸ که گزارش محرمانه‌ی فرخ‌خان است به انگلیسی‌ها در رابطه با تحرکات روس‌ها در میان ترکمن‌ها، سند ۳۸۹ که حاکی از قصد دولت قاجار برای تأسیس موزه‌ی حیوانات در باغ میرزا نی‌خان قزوینی باشد، سند ۳۹۲ که فشرده‌ی ترجمه‌ای است از کتابی درباره‌ی مملکت‌داری، زراعت و تجارت، سند ۴۱۹ که متن

اسناد مزبور خصوصاً «عریضه‌ها»، «نامه‌ها» و «گزارش‌ها» سیمای جالب‌توجهی از روحيات، رفتار و منش، علایق و نگرانی‌ها، خوی و کردار، روابط اجتماعی و ارزش‌ها و هنجارهای حاکم بر بخشی از جامعه‌ی قاجاری ارائه می‌دهند

دوم و فهرست‌نامه‌ها و خصوصاً فهرست مربوط به سجع مهرها در پایان مجلد نخست، این مجموعه را ارزش ویژه‌ای بخشیده است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. بی‌نام، «مجموعه‌ی کتب اهدایی به دانشگاه تهران»، راهنمای کتاب، دی ماه ۱۳۴۶، صص ۵۵۳-۵۵۴. ظاهراً یادداشت متعلق به استاد ایرج افشار است که در آن زمان ریاست کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران را بر عهده داشتند و در جذب مجموعه‌های اهدایی از این دست کوشش جدی کردند.

۲. در مورد خاندان غفاری مآثر آثار فرخ‌خان امین‌الدوله، از جمله بنگرید به: نراقی، حسن و فرخ غفاری؛ خاندان غفاری کاشان (تهران: انتشارات فرهنگ ایران زمین، ۱۳۵۳) و نیز سرابی، حسین‌بن عبدالله؛ مخزن الوقایع، (شرح مأموریت و مسافرت فرخ‌خان امین‌الدوله) چاپ کریم اصفهانیان و قدرت‌الله روشنی زعفرانلو (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۴) صص ۳-۱۴ (مقدمه‌ی حسعلی غفاری).

۳. Charles Murray سفیر بریتانیا در ایران از آوریل تا نوامبر ۱۸۵۵/رجب تا ربیع الاول ۱۲۷۱. در مورد جدال وی با ناصرالدین شاه و صدراعظم نوری بنگرید به: امانت، عباس؛ قیله عالم، ناصرالدین شاه قاجار و پادشاهی ایران، ترجمه‌ی حسن کامشاد (تهران: کارنامه، ۱۳۸۳)، صص ۳۵۲-۳۸۴.

۴. اصفهانیان، کریم و بهرام غفاری (گردآورندگان)؛ اسناد تاریخی خاندان غفاری [جلد یکم] (سال‌های ۱۲۴۳ تا ۱۳۲۷ قمری) با همکاری علی‌اصغر عمران (تهران: انتشارات بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۸۵)، صص ۴۱، ۴۳، ۵۳-۵۴.

۵. همان، صص ۴۷-۴۸، ۵۶. نیز بنگرید به: اصفهانیان، کریم؛ علی‌اصغر عمران و قدرت‌الله روشنی (گردآورندگان)؛ مجموعه اسناد و مدارک فرخ‌خان امین‌الدوله، قسمت پنجم (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۲۵۳۷)، ص ۲۰.

۶. اسناد تاریخی خاندان غفاری، جداول، صص ۴۴-۴۵، ۵۵.

7. F. Gaffary; "Amin-al-Dawla, Abu Taleb Farrokh khan Gaffari (122771-1812/88-)" in. E. Yarshater (ed.) Encyclopedia Iranica, Vol. I, pp. 942943-.

۸. Sir Henry Rawlinson, سفیر انگلستان در ایران در سال‌های ۱۸۵۹ و ۱۸۶۰/۱۲۷۶ و ۱۲۷۷.

9. K. E. Abbott.

۱۰. Charles Alison, جانشین رالینسون و سفیر انگلستان در ایران در فاصله‌ی سال‌های ۱۸۶۰ تا ۱۸۷۲/۱۲۷۷ تا ۱۲۸۹.

۱۱. E. B. Eastwick, کاردار سفارت بریتانیا در ایران.

۱۲. نک. به اسناد تاریخی خاندان غفاری، جلد یکم، ص ۶۳.

13. F. Gaffary; Amin-al-Dawla, p.942.

۱۴. ایرج افشار؛ «بجی در اسناد مربوط به فرخ خان»، یغما، بهمن ۱۳۴۴، صص ۵۸۳-۵۹۱، ۲۶-۲۷.

گاه در متن سند به صورت «بعد[از]»، گاه به صورت «بعد[از]» گاه درپانویشت اصلاح شده و در مواردی نیز همان شکل در متن حفظ شده و در پانویشت توضیح داده شده است (نک، صص ۴۳، ۱۲۱، ۱۲۳، ۱۲۶، ۲۱۴). همین بی‌قاعدگی را در مورد نقطه‌چین‌های موجود در متن اسناد شاهدیم که در موارد معدودی در پانویشت توضیح داده شده است و در بسیاری موارد توضیحی راجع به آن نیامده است. همچنین در مورد معادل لاتین و توضیح اسامی خارجی، سلیقه‌ای رفتار شده، گاه نظیر مورد «آبت‌صاحب» کنسول انگلستان دوبار ذکر شده است (در پانویشت ص ۲۸۱ به صورت Abbott آمده که درست نیست و درست آن Abbott است) و در مواردی چون «السون» (Charles Alison) نه معادل لاتین و نه هیچ‌گونه توضیحی داده نشده است. در مورد دیگری حکیم‌الممالک لفظ «مارسی» (Marsaille) را به دوصورت «مارتیلیا» (ص ۴۴۶) و «مرسیل» (ص ۴۴۸) آورده است که در مورد نخست توضیحی داده نشده و در مورد دوم، چندین صفحه بعد که تکرار شده، توضیح داده شده است (ص ۴۸۰). نکته‌ی دیگر این که برخی کلمات یا اسامی در متن اسناد داخل گیومه قرار داده شده‌اند و مشخص نیست که منظور چیست. برای مثال «عکس‌انداز»، که اسم منطقه‌ای است، گاه داخل گیومه و گاه بدون آن آمده است. همین اسم که توضیحی را در پانویشت می‌طلبد، در صفحه‌ی ۲۴۵ به صورت «عکس‌اندازی» ضبط شده که گمراه‌کننده است. غلط‌های چاپی در متن اسناد بسیار اندک و ناچیز است و موارد انگشت‌شماری در جلد یکم چون «رخوت» (ص ۱۰) «مختصر» (ص ۲۸) «متعددی» (ص ۱۰۵)، «عمامه» (ص ۱۱۵) «مالیت» (ص ۱۵۱) «مقولی» (ص ۲۴۱)، «درالفنون» (ص ۴۹۲) به چشم می‌خورد که درست آن‌ها باید به ترتیب زیر بوده باشد: رخت، مفتخر، متعدی، امامه، مالیات، معقولی و دارالفنون. در مجلدات پیشین اسناد فرخ‌خان امین‌الدوله، معمولاً چکیده‌ای سودمند به زبان فرانسه که ناظر به موضوع و محتوای اسناد بود، به آخر کتاب افزوده می‌شد که در چاپ مجموعه‌ی جدید نسبت به آن توجهی نشده است. نهایتاً این که در جلد دوم عنوان انگلیسی کتاب ذکر نشده است که با توجه به اهمیت اسناد مزبور از منظر پژوهش‌های ایران‌شناسی، بهتر است در چاپ‌های بعدی به آن توجه شود. در پایان باید گفت نفس اهتمام به انتشار این اسناد پراهمیت شایسته‌ی سیاسی درخور است و دقت و وسواسی که در این راه صرف شده تقدیری مضاعف را می‌طلبد. افزون بر این، امتیازات جانبی این مجموعه از جمله شمول‌اش بر تصاویر و طرح‌های به‌لحاظ تاریخی ارزشمند مربوط به خاندان غفاری، مقدمه‌های سودمند، نمودار شجره‌نامه‌ی خاندان غفاری، سال‌شمار زندگی امین‌الدوله، چاپ باکیفیت تصاویر اشخاص و اسناد به‌ویژه در جلد